

Rowokół i jego okolica w czasie przed i wczesnohistorycznym

Władysław Goliński

Ustka, 2023.

Spis treści

1. Jeziora Gardno i Łebsko w średniowieczu.....	3
2. Rowokół.....	5
3. Obrzędy w okolicy Rowokołu.....	6
4. Sanktuarium Maryjne na Rowokole.....	8
5. Kościół w Smołdzinie.....	14
6. Kościół w Gardnie Wielkiej- czy wyznacza miejsce gdzie był gród w Gardnie Wielkiej?.....	16
7. Kościół w Gardnie Wielkiej.....	19
8. Opis posadowienia kościoła w Gardnie Wielkiej.....	23
9. Ślady „w języku”- zachowane relikty językowe odstające od języka kaszubskiego..	24
10. Uwagi końcowe dla opisu grodzisk Smołdzina i starożytnych miejsc w Gardnie Wielkiej.....	24
Literatura.....	26

1. Jeziora Gardno i Łebsko w średniowieczu

Mamy powód do zadowolenia, że akurat jeziora Gardno i Łebsko zostały poddane naukowej analizie i głównie dzięki pracy niemieckiego geologa można zobaczyć wielkość tych jezior i terenów bagiennych jeszcze z czasów średniowiecza. Poniższa załączona mapa, sporządzona w pierwszych latach XXw. pokazuje wielkość wód w okresie wikingów a właściwie, około roku 1300ne. Łatwo zauważyć też niegdysiejszy obszar występowania bagien- bagna występują nie tylko w dorzeczach współczesnych rzek ale również w starorzeczach.

Mapa, ryc. 1. pokazuje też znaleziska łodzi i miejsca innych przedmiotów pochodzących z okresu wikingów takich jak np.: miecze. Stare łodzie stanowią głównie zabytki (wraki łodzi) odnalezione na przełomie XIX i XX wieku. Profesor Otto Lienau, autor książki; *Die Bootsfunde von Danzig- Ohra aus der Wikingerzeit*, Danzig 1934, mimo doskonałej wiedzy o samej konstrukcji łodzi przyporządkował niechętnie znaleziska Słowianom Zachodnim. Dopiero jednakże po wielu zabiegach i dyskusji uczeni niemieccy łodzie przypisują Słowianom.

Ryc. 11. Miejsca znalezisk łodzi i innych zabytków z epoki Wikingów¹.

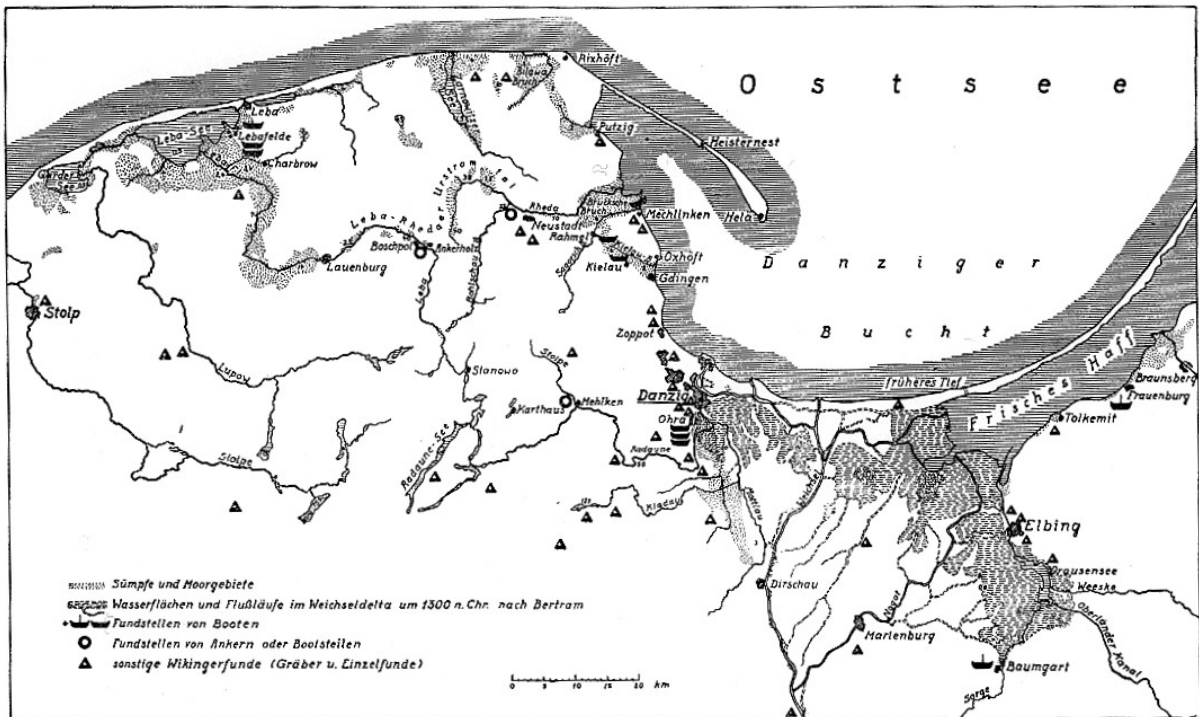

Abb. 37. Karte der Fundgebiete sämtlicher beschriebenen Boote nebst den Sumpf-, Moor- und Haffgebieten, sowie den sonstigen Wikingerfunden.

Źródło: O. Lienau`a; *Die Bootsfunde von Danzig- Ohra aus der Wikingerzeit*, Danzig 1934².

Łupawa wpływając do J. Gardno omywa Rowokół, tak kiedyś, w średniowieczu, jak i dzisiaj. Łeba wpływa do J. Łebsko w terenie bagiennym, również tak było przed wiekami i jest tak dzisiaj. Istotną różnicą jest miejsce ujścia Łupawy- w średniowieczu wpływała z Jeziora Gardno do Jeziora Łebsko i dopiero tam przez przesmyk wraz z wodami rzeki Łeby uchodziła do morza.

¹ Określenie „epoka wikingów” odpowiada okresowi początków Państwa Polskiego. (Od IX w. do XIII w.)

² Otto Lienau; *Die Bootsfunde von Danzig- Ohra aus der Wikingerzeit*, Danzig 1934, S. 41.

2. Rowokół

W miejscu pod Rowokołem gdzie kiedyś było jezioro, dzisiaj rośnie zboże. Poniższy widok na Rowokół nie wzbudza już niegdysiejszych emocji, jakie, co bardzo prawdopodobne, towarzyszyły ludziom w okresie przedchrześcijańskim. Wszak to Święta Góra. Miejsce składania ofiar. Na południowo- wschodnim stoku, a właściwie u podnóża Rowokołu jest miejsce, które naukowcy wskazują jako miejsce obrzędów mających miejsce jeszcze w X w. związanych np.: z paleniem ognia. U Słowian zachodnich jak i u ówczesnych Prusów palenie ognia, zwłaszcza w okresie przesilenia wiosennego stanowiło nieodłączną część obrzędową połączoną ze składaniem ofiar z ludzi i zwierząt. Nie spotkałem wszakże dowodu w literaturze naukowej na to, aby na Rowokole składano ofiary z ludzi.

Ryc. 2. Rowokół widziany od strony północnej, lato 2005.

Źródło: Fot. Władysław Goliński³.

³ Fotografia z archiwum Wł. Golińskiego.

3. Obrzędy w okolicy Rowokołu

W moim wcześniejszym opracowaniu o Rowokole⁴ zaznaczyłem między innymi zbieżność występowania takiej samej ofiary z ostatniego snopa zboża składanego bóstwu na dożynkach. Taką samą ofiarę składali Prusowie w okresie przedchrześcijańskim i chłopci jeszcze w latach 30-tych XXw. m.in. w Żelkótku koło Słupska. Jeśli sięgniemy po kronikę Galla Anonima, to znajduje się tam opis zasiedlenia Pomorza Prusami, będącymi jeńcami z terenów przez nich zajmowanych. Tę, jakby dziś powiedzieć, „przymusową akcję przesiedleńczą” prowadził Bolesław Krzywousty po zwycięskiej wojnie na początku XIIw. Zwyczaj z Prus przetrwał na ziemi słupskiej aż VIII wieków. Nie wiemy od kiedy Prusowie utrzymywali ten obrzęd dożynkowy.

Gall Anonim; *Kronika Polska*, Księga III, [24] Rozdział o spustoszeniu Prus przez Polaków; „A niestrudzony Bolesław zimową porą⁵ bynajmniej nie zażywał wywczasów jak człowiek gnuśny, lecz wkroczył do Prus, krainy północnej, lodem ściętej, podczas gdy nawet władcy Rzymu, walcząc z barbarzyńskimi ludami, zimowali w przygotowanych [na to] warowniach, a nie wojowali przez całą zimę. Wkraczając do Prus, z lodu na jeziorach i bagnach korzystał jakby z mostu, bo nie ma do owego kraju innego dostępu, jak tylko przez jeziora i bagna. A przeszedłszy jeziora i bagna i dotarłszy do kraju zamieszkanego, nie zatrzymał się na jednym miejscu, nie oblegał grodów ani miast, bo ich tam nie ma, gdyż kraj ten jest broniony przyrodzonymi warunkami i naturalnym położeniem na wyspach wśród jezior i bagien, a ziemia podzielona na żreby⁶ dziedziczne między wieśniaków i mieszkańców. A zatem wojowniczy Bolesław, rozpuściwszy zagony wszere i wzdłuż po owym barbarzyńskim kraju, zgromadził niezmierne łupy, biorąc do niewoli mężów i kobiety, chłopców i dziewczęta, niewolników i niewolnice niezliczone, pałac budynki i mnogie wsie; z tym wszystkim wrócił bez bitwy do Polski, choć właśnie bitwy ponad wszystko pragnął”.

⁴ Władysław Goliński; *Obrzędy w cieniu Rowokołu*, maszynopis, Ustka, <https://biblioteka.ustka.pl/images/stories/literatura/golinski/ART8.pdf>

⁵ Na przełomie roku 1110/1111.

⁶ *Żreby* - działki, działki. Niniejszy ustęp wraz ze szczegółami zawarty mi w rozdz. 42 księgi II dostarcza nam cennych, bo bardzo dawnych informacji o ustroju społeczno-politycznym starych Prusów.

Ryc. 3. Kurek- ofiara dla bóstwa pól, ze zwyczaju w starożytnej Litwie.

Źródło: zdjęcie wykonane w Zelkówku pod Słupskiem w latach 30- tych XXw.

U Aleksandra Brücknera (cytat tu zamieszczony pochodzi z książki *Starożytna Litwa*- dotyczy on też obszaru zajmowanego właśnie m. in. przez Prusów) znaleźć można bardzo dokładny opis również praktyk obrzędowych. Oto wybrany fragment dotyczący dożynek: "Publiczny kult głównych bóstw naturalnie już upadł; kapłanów już nie ma, wprawdzie składają jeszcze ofiary bogom, lecz najuroczyściej obchodzi rolniczy lud święto dożyneków: zebrawszy plon doroczny, urabiają (z ostatnich snopków) bałwana, Kurkiem zwanego, i czczą go jako boga (urodzajów), dziękując za zbiór świeży, a prosząc na rok przyszły o jeszcze obfitszy⁷. Prócz obchodów dożynekowych tkwi pogaństwo najgłębiej w pogrzebowych; nawróceni obiecują więc, że nadal zmarłych nie będą palić ani grzebać w bogatej odzieży lub ryszunku, z końmi lub ludźmi; że nie będą zachowywać innych pogańskich obrzędów, że zadowolą się chrześcijańskim trybem i poświęconym cmentarzem.

W owych obrzędach pogrzebowych główną rolę odgrywali śpiewacy; układ równa ich wprawdzie z kapłanami pogańskimi, lecz sama nazwa, *tulisz* albo *Ugaszę*, raczej śpiewaków oznacza; *tulisz* bowiem zdaje się nam tyle, co szerzyciel, mnożyciel (tj. głosiciel sławy), *ligasz* zaś jej rozstrzygacz, sędzia"⁸.

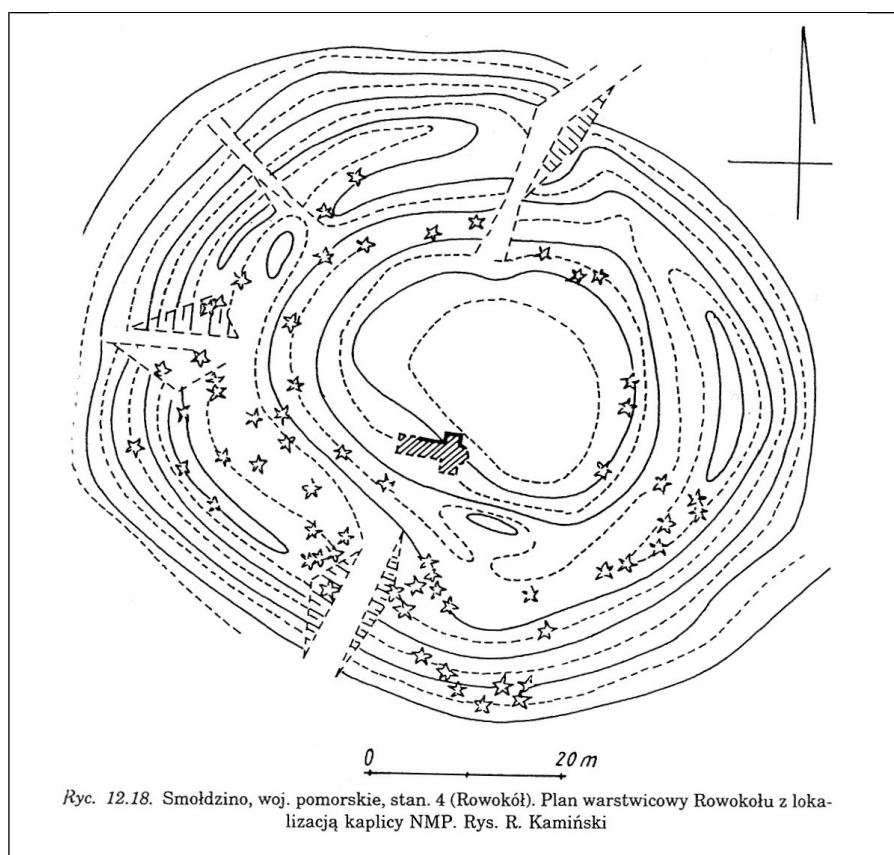
⁷ Zastanawia się nasz słupski regionalista lat 30- tych, Walter Witt, *Urgeschichte des Stadt= und Landkreises Stolp*, (stąd pochodzi zwyczaj urabiania ostatniego snopka przedstawiony na powyższej rycinie) nad znaczeniem ostatniego snopka jako ofiary dożynekowej. Podpis pod ryciną, po przetłumaczeniu brzmi: „Starzec” lub „Wodan” z Zelkówka koło Słupska (ostatni snopek jako ofiara dla bóstwa pól), przykład „przedhistorycznych” zwyczajów ludowych w teraźniejszości.

⁸ Aleksander Brückner, *Starożytna Litwa. Ludy i Bogi*, Olsztyn 1984, s. 43

4. Sanktuarium Maryjne na Rowokole

Zakres badań archeologicznych prowadzonych w 1996r., ich ratowniczy charakter przyniósł pozytywne wyniki. Udało się przebadać kolejną partię cmentarzyska i odkryć fragmenty fundamentowania znanej tylko z opisów kaplicy NMP. Kaplica była wspomniana w źródłach już od początku XV w. była celem domysłów na temat jej powstania, formy architektonicznej a nawet wezwania. Część badaczy wątpiła w jej istnienie, sądząc że została całkowicie rozebrana, łącznie z fundamentami. Nie potwierdziły się te obawy, chociaż zniszczenie tego obiektu jest duże. Trwało ono bowiem prawie od połowy XVI wieku po rok 1821. Materiał budowlany z kaplicy posłużył do budowy domów i kościoła w Smołdzinie.⁹

Ryc. 4. Lokalizacja fragmentów kaplicy NMP na wierzchołku Rowokołu.

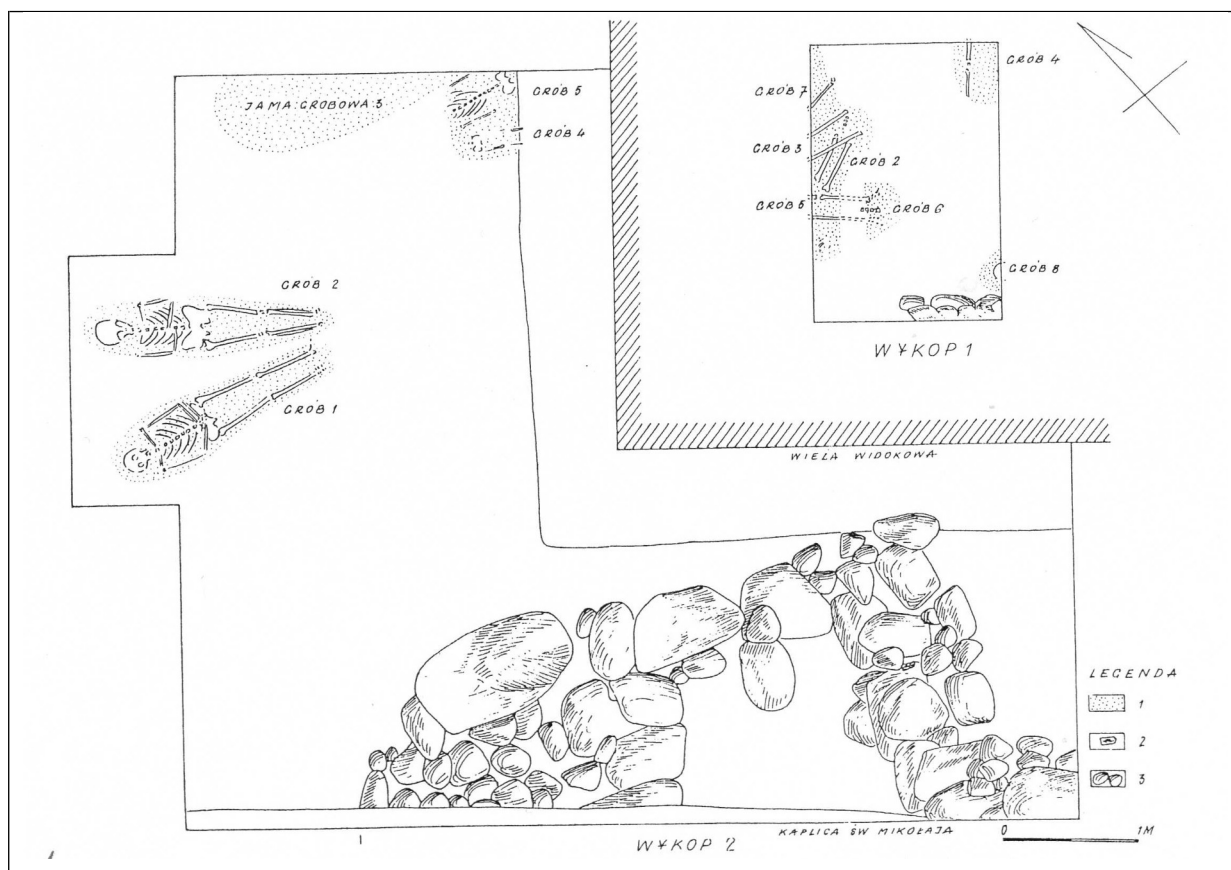
Źródło: Sprawozdanie archeologiczne publikowane w *Materiałach Zachodnio Pomorskich*¹⁰. Rys. R. Kamiński

⁹ Roman Kamiński, Anna Uniechowska- Gawron; *Badania ratownicze na Górze Rowokół w 1996 r.* [w:] *Materiały zachodniopomorskie*, Tom XLV, s. 425.

¹⁰ Kamiński Roman, Uniechowska- Gawron Anna; *Badania ratownicze na Górze Rowokół w 1996r.* *Materiały Zachodnio Pomorskie*, t. 45: 1999 s. 403 i 454.

Jak wynika z badań dokumentów źródłowych i oparciu się Zygmunta Szultke w dużej części na niewykorzystanych dotąd przez badaczy źródeł Archiwum Państwowego w Szczecinie można powiedzieć, że dwupoziomą kaplicę kamienno- ceglana z wieżą wzniesiono na szczycie wzgórza dopiero w ostatnich latach XIV w. z inicjatywy opata klasztoru premonstratensów w Białobokach lub klasztoru norbertanek w Słupsku, którego proboszcz sprawował patronat nad kościołem parafialnym w Gardnie Wielkiej.¹¹

Ryc. 5. Lokalizacja grobów i fragmentów relikwii kaplicy NMP na wierzchołku Rowokołu.

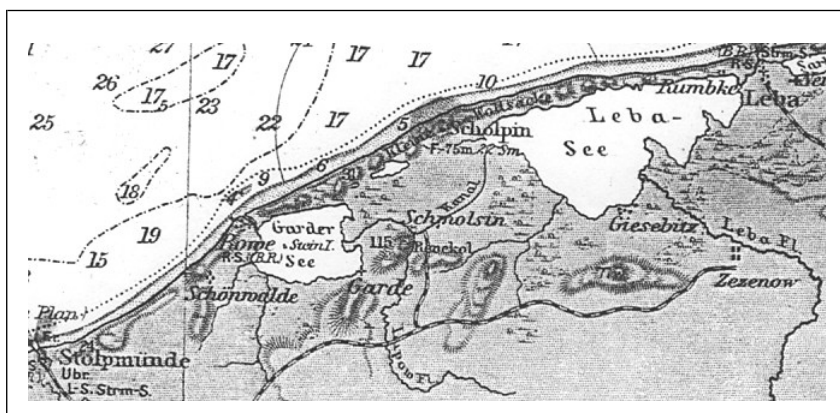

Źródło: Sprawozdanie archeologiczne publikowane w Materiałach Zachodnio Pomorskich¹². Rys. R. Kamiński

¹¹ Zygmunt Szultka; Świątynia na Rowokole i jej funkcje, Słupsk 2014, s. 129.

¹² Kamiński Roman, Uciechowska- Gawron Anna; *Badania ratownicze na Górze Rowokół w 1996r.* Materiały Zachodnio Pomorskie, t. 45: 1999 s. 403 i 454.

Ryc. 6. Fragment mapy morskiej pokazujący Rowokół położony względem brzegu Bałtyku.

Źródło: Mapa morska- fragment, wydana przez REICHS- MARINE- AMT, 1905.

natomiast u podnóża góry, od strony południowo- wschodniej jest grodzisko z początku Xw.- połowy Xw. Ślady pierwszej bytności człowieka na Rowokole są bardzo wczesne bo pochodzą z epoki kamienia¹³. Nie wykryto jednak żadnego osadnictwa na wierzchołku Rowokołu. Ludzie przebywali zatem na Rowokole jedynie bez budowania osady, zastanawia więc krótkotrwały ich pobyt na górze. Brak osadnictwa również jest związany z brakiem jakiegokolwiek wcześniejszej budowli, również drewnianej. Zarówno niemieccy jak i polscy badacze dopatrywali się istnienia konciny jeszcze zanim pobudowano murowaną kaplicę.¹⁴

Publikacją, którą zawiera sporo materiału źródłowego jest opracowanie pastora Norberta Buske; *Die Marienkapellen auf dem Gollen, dem Revekol und dem Heiligen Berg bei Pollnow*, *Baltische Studien*, NF, Band 56; 1970. Poniżej zamieszczam kilka opisów wg tekstu pastora¹⁵:

Choćby i na podstawie tej znikomej ilości informacji, które posiadamy o Rowokole, znaczenie Góry Chełmskiej jest pod wieloma względami podobne. Góry te są łącznie wymieniane w wielu starych kronikach i dokumentach¹⁶.

¹³ Malinowski Tadeusz; *Fragmenty dziejów Rowokołu* [w:] *Źródła archeologiczne i antropologiczne do dziejów Rowokołu*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Słupsku; Słupsk 1986, s. 59.

¹⁴ Jankowska Dobrochna; *Materiały neolityczne* [w:] *Źródła archeologiczne i antropologiczne do dziejów Rowokołu*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Słupsku; Słupsk 1986, s. 53.

¹⁵ Zwłaszcza ostatnie badania prof. Zygmunta Szultka stawiają pod znakiem zapytania niektóre tezy wcześniejszych opracowań autorów polskich i niemieckich.

¹⁶ Simmern S. 174, s. Anm. 12; Micraelius VI, S. 446, Anm. 33; Daniel Cramer: *Pommerische Kirchen Chronica*, 1603, III, S. 6. Wszystkie miejsca pielgrzymowania przypisane do Rowokołu dotyczą także Góry

Zdaniem archeologów dokonujących weryfikacji grodzisk stanowiących element osadnictwa wczesnośredniowiecznego na побереżu (katalog z 1977r.), na wierzchołku Rowokołu znajduje się grodzisko z wczesnego średniowiecza (?) i późnego średniowiecza,

Rowokół, wysoki na 115 m uchodzi obok Góry Chełmskiej za wzgórze oznaczające Wybrzeże Pomorza Wschodniego. Nie można przy tym wątpić, że nawet już w zamierzonej przeszłości góra ta służyła jako morskie i lądowe oznakowanie nawigacyjne, a z tego miejsca „szło” się już dalej na Władysławowo (Rixhöft)¹⁷. Taka okrągłość i duża wysokość oraz łatwość w rozpoznawaniu góry, umieszcza ją w wymienianych później wszystkich wzmiankach żeglarskich¹⁸.

Podobnie jak w przypadku Góry Chełmskiej tak dla tej góry widzi się w niej słowiański gród lub słowiańskie miejsce święte, jakkolwiek udowodnienie prawdziwości tego stwierdzenia nie popiera żaden dowód¹⁹. Trzeba jednak dodać, że istnieją niektóre poszlaki mówiące o tym, iż Rowokół był odwiedzany przez człowieka nieprzerwanie już od czasów prehistorycznych²⁰.

W pewnej wzmiance o górze, wzmiance pochodzącej z 1393 roku, statki powracające z Flandrii (Flandern) kierujące się do Prus (Preußen) oczekiwały na ukazanie się Rowokołu.

Tak jak jezioro Jamno, również jezioro Gardno stanowi w średniowieczu naturalny port²¹. We wsi kościelnej, Rowy, znajdowało się wyjście na Morze Bałtyckie²². Ten fragment wybrzeża stanowi przy tym względnie niebezpieczny odcinek na wybrzeżu Pomorza Wschodniego. Służył też, co powiększa jego znaczenie jako stacja pośrednia i przystań awaryjna na drodze do ziem bałtyckich. Należy również dodać, że pozostałe porty na wybrzeżu Pomorza Wschodniego posiadają niekorzystne oddziaływanie wiatru i jest tam trudne wejście do portu.

Chełmskiej.

¹⁷ Johann Manson; See-Buch oder gründlicher, Ausführlicher Bericht aller und jeder rechten Coursen, Landkännungen, Streckungen Einläufen... der ganzen Ost- See. 1669. Mit Seegebeten vermehrt 1675, XII, Nr. 18 u. 19 Vgl. dazu die Würdigung dieses Seebuches von A. Hops [in:] Der Seewart, Zeitschrift für Deutsche Seeschiffahrt, Bd. 21, Heft 2, S. 201-211, 1960. Poruszane w: Norbert Buske; *Die Marienkapellen auf dem Gollen, dem Revekol und dem Heiligen Berg bei Pollnow*. Ein Beitrage zur Geschichte der Wallfahrtsorte in Pommern, „Baltische Studien“ N. F. Hamburg, 1970. S. 35.

¹⁸ De Nieuwe Groote Zee- Spiegel (s. Anm. 23), S. 89. Góra jest już rozpoznawalna z odległości około 20 MM. (Ostsee- Handbuch, Südlicher Teil, 6. Aufl. 1915, S. 423)

¹⁹ Czy na Rowokole, jak i na Górze Chełmskiej był w przeszłości zapalany ogień rozświetlający, (Bau- u. Kunst. III, 2, S. 24) musi to teraz pozostać nierozstrzygnięte. Dla późniejszego okresu czasu istnieją już takie dokumenty. W roku 1680 umieścił w swoim testamencie „Herzog Groy von Pommern” sumę na założenie wieży z latarnią na Rowokole. Plan ten jednakże nie został wprowadzony w życie. (Paul Bierhals: Die älteren pommerschen Leuchtfeuer. In: Mbl. 1940, S. 40.

²⁰ Przypuszczenie takie omawiane było dla Krüger S. 66. Anm. 1

²¹ L. W. Brüggemann: Ausführliche Beschreibung... des königl. Preußischen Herzogthums Vor- und Hinterpommern, 3 Bde, 1779 ff., II, S. 939, erwähnt auf dem Berg 34 Büdner. Jakkolwiek na J. Gardno mogą wpływać łodzie o niewielkim zanurzeniu- dop. autora.

²² Takiej możliwości jak wejście z morza na Gardno w średniowieczu nie było bo nie było jeszcze przesmyku z morza na Gardno.

Niniejsze przemyślenia są potwierdzone przez dwa inne dokumenty. „Herzog Mestwin von Pommern”²³ odnowił w 1282r. dotację kościoła św. Stanisława w Gardnie. Przy okazji została wzmiankowana dziesięcina od połowu ryb w jez. Gardno i dziesięcina od uboju „*in Preuloca et in Rou*”.

Wzmianka o Rowokole dokonana w 1435r. ma adnotację, dotyczącą udostępnienia góry jako miejsca odpowiedniego dla pielgrzymowania i pokuty mordercom „*to Cussolin, Polnov unde Revekol*”. Jednakże samo powstanie sanktuarium miało miejsce wcześniej. Było ono poświęcone Maryi i stanowiło filię kościoła słupskiego klasztoru żeńskiego pod wezwaniem²⁴ św. Stanisława w Gardnie²⁵ (...) ²⁶

Sanktuarium na Górze Chełmskiej przyjmowało pielgrzymów i stanowiło jednocześnie pierwszą tego typu na Bałtyku latarnię morską działającą od roku 1170?, czy może od roku 1200?: Sanktuarium na Rowokole również przyjmowało pielgrzymów i również stanowiło specyficzną latarnię morską bo były widoczne z morza rozświetlone okna północne świątyni.

²³ Mestwin był księciem na Pomorzu. Po jego śmierci w 1295 r. przyłączona zostaje ta część Pomorza tzw. Pommerellen do Polski. Związane z tym było rozstrzygnięcie takich spraw jak: prawa do ziemi, prawa lenne, które przechodziły z księstw pomorskich, polskich, rugijskich i brandenburskich, jak również z niemieckich miejscowości. Od tego też czasu rozpoczyna się rozwój Pommerellen niezależnie od Pomorza.

²⁴ tamże

²⁵ Bogato dotowany kościół stanowił pod panowaniem „Gnessener Herrschaft” z początkiem XIII w. zaistnienie punktu ciężkości tej ziemi jako zawiadywanie kościoła. Wkrótce odbiera jednakże to przewodnictwo Słupsk bo powstaje w podległości pod Kamień Pomorski polityczne przewodnictwo kościelne tej ziemi w Słupsku. Rozwój ten zawdzięcza Słupsk dzięki korzystniejszej lokalizacji drogi, która jest główną drogą komunikacyjną regionu prowadzącą na wschód.

²⁶ Buske Norbert; *Die Marienkapellen auf dem Gollen, dem Revecol und dem Heiligen Berg bei Pollnow*, [w:] „Baltische Studien“ N.F. Hamburg 1970.

Przy wcześniejszych pracach wykopaliskowych odkryto między innymi fragmenty okien- drobne, potłuczone szkło z okien kaplicy na Rowokole. T. Malinowski gdyby znał miejsce i położenie sanktuarium to zapewne by wyjaśniał, że „okna od północy (od strony morza) były oszklone przy pomocy tafli szkła przezroczystego pozbawionego farby (Abb. 2 i 3- patrz poniżej), z tafli posiadających nadlewy (Abb. 3- patrz poniżej) i z małych krążków²⁷.” Oczywiście po stronie „niepracującej”, południowej było w oknach ciemne szkło.

Ryc. 7. Szkło południowych okien (?).

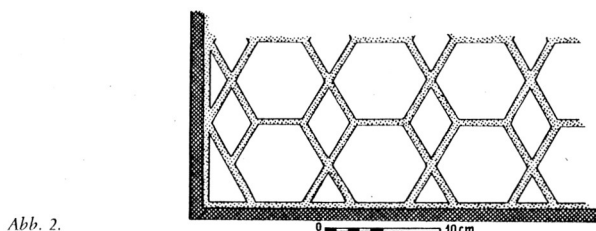

Abb. 2.

Ryc. 8. Szkło północnych okien (?).

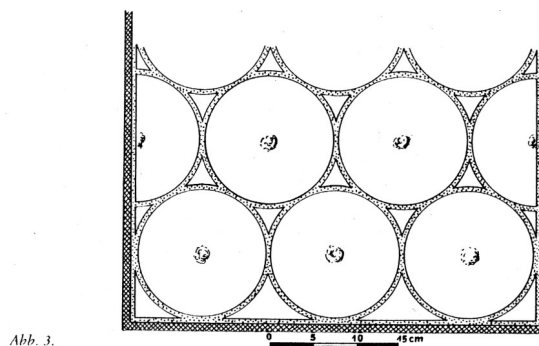

Abb. 3.

Źródło: T. Malinowski. Źródła archeologiczne i antropologiczne do dziejów Rowokołu, Słupsk 1986²⁸.

Dokument fundacyjny znaleziony niedawno przez prof. Zygmunta Szultka określa, że oryginał dokumentu fundacyjnego kaplicy na Rowokole był sporządzony 15 sierpnia 1398r²⁹. Późno. Zważywszy niszczenie części kościołów związanych z kultem maryjnym przez ludność protestancką, to bezpośrednio po wejściu reformacji los tej budowli był przesądzony. Została zrujnowana krótko przed 1530 rokiem³⁰. Sanktuarium Maryjne na Rowokole funkcjonowało ledwie przez ok. 130 lat.

²⁷ T. Malinowski; *Zur Geschichte des Revekol (Rowokól), des heiligen Berges in Hinterpommern*, B. S., N. F. Band 74 1988 S. 22, 23;

²⁸ T. Malinowski- red., *Źródła archeologiczne i antropologiczne do dziejów Rowokołu*, Słupsk 1986, s. 101-102.

²⁹ Zygmunt Szultka; *Świątynia na Rowokole*. Słupsk 2014. s. 47.

³⁰ Ch. W. Haken; *Erster Beitrag zur Erläuterung der Stadtgeschichte von Stolp darin von dem hieselbst befindlichen Jungfernkloster, Klosterkirche und nunmehr dahin verlegten Armenschule eine historisch-diplomatische Nachricht*, Stolp 1866 [dr. oryg. Danzig 1773], s. 10, przypis 13, s. 11, przypis 15.

5. Kościół w Smołdzinie

Nowy kościół usytuowany w miejscu późniejszej plebanii został wybudowany w czasie od 29 maja 1580 do 11 kwietnia 1581 w Smołdzinie u podnóża Rowokołu, przylegał do ówczesnego osiedla. Jego konsekracji, ograniczającym się do kazania i modlitwy, dokonał w Zielone Świątki, tj. 3 czerwca 1581 r. słupski superintendent David Croll. Wzniesiony kościółek był prywatną kaplicą von Tessena. Fundator powołał pierwszego kapelana dopiero w 1586 r., a został nim Tomasz Hecht, późniejszy pastor główczycki. Dopiero po generalnej wizytacji kościelnej zarządzono, aby Świętosz Tessen, we współpracy z zarządem domeny słupskiej, przekształcił go w filię kościoła w Gardnie Wielkiej z własnym pastorem i zakrystianem, który miał prowadzić szkółkę. Należec do niego mieli mieszkańcy Smołdzina, Żelaza, Sieci i Wierzchocina. W 1632 r. kościół filialny podniesiono do rangi parafialnego. Świątynia ta, gdy podlegała jeszcze gardeńskiej farze, miała organizację znajdującą się w powijkach.³¹

Dopiero po wielu latach od chwili rozebrania świątyni na Rowokole patronatem księżnej Anny von Croy (†1660), która na początku XVII w. weszła w posiadanie dóbr smołdzińskich, mógł powstać nowy kościół u północno- wschodniej podstawy Rowokołu. Kościół poświęcono w 1632r. Wieża została pobudowana w 1694 r. Przebudowy ważniejsze to; w 1828 r. rozebranie wieży i powiększenie zachodniej strony kościoła, natomiast w 1874 r. zbudowanie poprzecznej nawy transeptu.³² Miejsce posadowienia samego kościoła w Smołdzinie jest pokazane na poniższych fotografiach- u podnóża Rowokołu. Nowo zbudowany kościół przylegał do ówczesnego osiedla.

To w później zbudowanym smołdzińskim kościele pastorem był Michał Brugemann (zwany częściej Pontanusem). Niesłusznie uchodzi za piewcę polskości i znawcę języka kaszubskiego³³. Był jednakże wydawcą kaszubskiego modlitewnika- przygotowanego przez pastora, który wcześniej tu pełnił służbę kapłańską. Modlitewnik służył Słowińcom również do mszy, w Smołdzinie odprawianej w języku kaszubskim aż do XIXw.

³¹ Zygmunt Szultka; *Świątynia na Rowokole*. Słupsk 2014. s. 124- 126.

³² Historia kościoła wg Słupskiego Rejestru Konserwatora Zabytków; nr rejestru 83/150 25 V 1955r.

³³ Zygmunt Szultka; *Studia nad rodowodem i językiem Kaszubów*, Gdańsk 1992, s. 115

z prawej strony

Ryc. 9. Kościół pod Rowokołem pw. Świętej Trójcy, lato 2005

Widok zza Łupawy. Kościół jest położony na niewielkim wzgórku u podnóża Rowokołu.

z lewej strony

Ryc. 10. Kościół pod Rowokołem pw. Świętej Trójcy, lato 2005

Widok od północno zachodniej strony.

6. Kościół w Gardnie Wielkiej- czy wyznacza miejsce gdzie był gród w Gardnie Wielkiej?

W miejscu, gdzie dzisiaj stoi kościół w Gardnie Wielkiej (jest on oddalony ok. 4 km od Rowokołu), na Kościelnym Wzgórzu, w obrębie północno- zachodnich zabudowań wsi Gardna Wielka, po północnej stronie szosy Smołdzino- Gardna Mała archeolodzy nie określili swojego stanowiska jako grodzisko, lecz osada z połowy XIIw.- XIIIw. Podczas tych badań (wyniki opublikowano w 1977 roku) w Gardnie Wielkiej, prowadzili archeolodzy swoje prace na 6- ciu różnych stanowiskach.

Poniżej przedstawiam trzy fragmenty z katalogu stanowiącego sprawozdanie z prac archeologicznych oraz materiał ze studiów przygotowujących do wykonania tychże prac już w terenie F. Lachowicz, J. Olczak, K. Siuchniński [w:] *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na pobrzeżu i pojezierzu wschodniopomorskim*, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, 1977.

„Uwagi: W. Witt (1933, s. 20)³⁴ wprowadził do literatury przedmiotu informację o możliwości istnienia grodziska w Gardnie jedynie w oparciu o występującą w źródłach pisanych (Pommersches Urkundenbuch, II, nr 1237) pod rokiem 1282 nazwę Gardna, którą interpretował jak „gród”. Mimo intensywnie prowadzonych badań, badaczowi temu nie udało się tego domniemanego grodziska zlokalizować. Bez bliższego uzasadnienia dopatrywał się go także w miejscu wzgórza kościelnego (W. Witt, 1934b, s. 21)³⁵, nie wykluczając wszakże również innej lokalizacji. Przeprowadzone przez nas badania w 1970 roku, także poza wzgórzem kościelnym, nie dały pozytywnych wyników. W odległości 120m od przykościelnego cmentarza odkryto prawdopodobnie średniowieczny, jednosieczny miecz żelazny z rogową rękojeścią (dług. 61 cm; W. Witt, 1934b, s. 21)³⁶. Niegdyś w zbiorach Muz. w Słupsku, nr inw. 573”.

W tym samym, wyżej określonym katalogu Hubert Górniewicz opracował rozdział; *Najstarsze nazwy źródłowe o miejscowościach z wybranych obszarów pojezierza wschodnio pomorskiego i pobrzeża wschodnio pomorskiego*. Wniosek co do określenia grodziska w Gardnie Wielkiej choćby i tylko na podstawie poniższej analizy językowej sam się nasuwa jako potwierdzenie istnienia w Gardnie Wielkiej grodziska.

³⁴ Witt Walter; *Der Revekol und seine Umgebung in vor- und frühgeschichtlichen Zeit*, Stolp 1904, s. 20.

³⁵ Witt Walter; *Die Burgwälle des Stolper Landes*, s. 21.

³⁶ Tamże, s. 21.

„GARDNA WIELKA, psł. **Gărdbna*, pol. *Grodna*, nazwa topograficzna prym. ponow. od nazwy jeziora *Gardna*, a ta jest nazwą kult. z form. *-wia* od pomorskiego *gard*, por. pol. *gród*+ domyślny człon woda, a więc 'jezioro pod grodem'. Człon *Wielka* nowszy i dyferencyjny wobec *Mala*. W niem. substytucie *Garde* zachowana pomorska grupa *tärt* i elipsa spodziewanego *-en* za słów. *-bn-*.”

W tym samym katalogu Ryszard Walczak opracował rozdział; *Najstarsze wzmianki źródłowe o miejscowościach z wybranych obszarów północno-wschodnio pomorskiego i pojezierza wschodnio pomorskiego*.

[...] „GARDNA WIELKA, niem. Gross Garde. Wzmianki źródłowe do r. 1335:

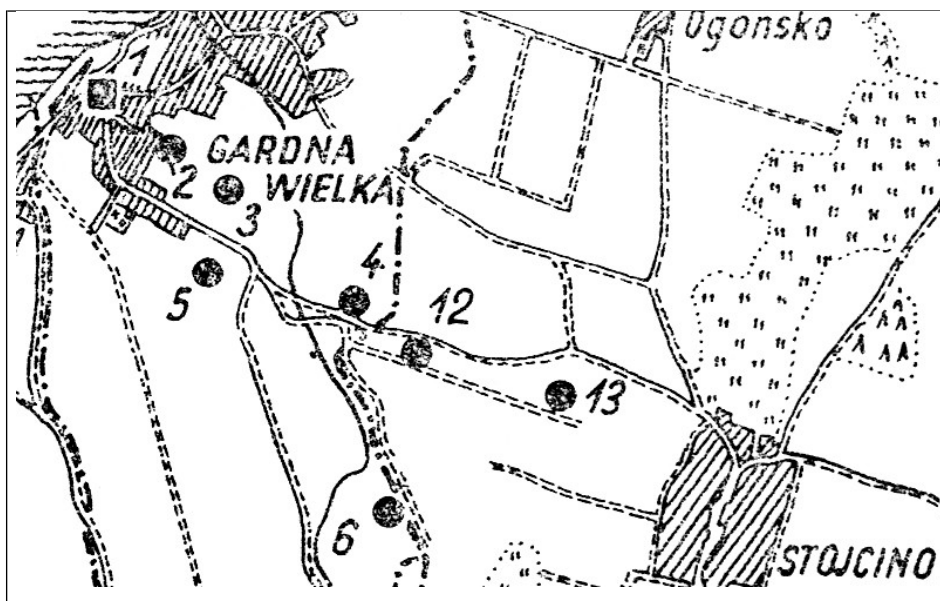
1) r. 1282, 29 czerwca. Książę Mściwuj II odnawia donację swego ojca Świętopełka II dla kościoła Św. Stanisława w Gardnej (GARDNA). M. in. łowisko zwane SALUC, dziesięcinę rybną z jeziora Gardno (GARDENA). Nadto wieś RAMBOU (= Rębowo) z rolami zwanymi COTUINO i łąkami: Krawiecką (SARTORIA i Smołdzińską (SMOLTZINI) i dziesięcinami w kilku wsiach (zob. m. in. Cecenowo, Równo, Wykosowo, Skórzyno).

2) r. 1323, 25 maja. Książę Warcisław IV transumuje powyższy dokument dla kościoła w Gardnej (GARDNA).

Źródła: 1) Pommerellisches Urkundenbuch. Bearbeitet von Max Perlbach, Danzig 1882. nr 339 s. 299 = Pommersches Urkundenbuch II nr 1237 s. 477;

2) Pommersches Urkundenbuch VI nr 368 s. 167“. [...]

Ryc. 11. Plan stanowisk archeologicznych we wsi Gardna Wielka.

Źródło: Plan stanowisk archeologicznych dla Gardny Wielkiej³⁷.

Dla pełniejszego obrazu pragnę jeszcze przedstawić po kilka opisów dotyczących mapy Ryc. 11, moim zdaniem uzupełniających obraz miejsc prowadzonych badań archeologicznych. Dotyczy to konkretnych stanowisk w Gardnie Wielkiej określonych w ww. katalogu (poniżej skrót ze sprawozdań archeologicznych):

Stanowisko nr 1, osada z połowy XIIw.- XIIIw., wzgórze kościelne- jak wyżej;

- stanowi nieznacznie wypukłą kulminację nieregularnie kulistego i niskiego wzniesienia o krótkich, dość stromych stokach. Pośrodku wzniesienia, zapewne w całości sztucznie uformowanego, znajduje się kościół, a w jego otoczeniu kilka nowożytnych grobów.

Stanowisko nr 2, nieokreślone z połowy XIIw.- XIIIw., bezpośrednio na SE od skraju zabudowań- jak wyżej;

- stanowi górne partie krótkiego, prostego i dość stromego stoku nieregularnie owalnego.

Stanowisko nr 3, nieokreślone z połowy XIIw.- XIIIw.- jak wyżej;

- stanowi górne partie krótkiego, rozwiniętego i dość stromego stoku nieregularnie owalnego.

Stanowisko nr 4, nieokreślone z połowy XIIw.- XIIIw.- jak wyżej;

- stanowi prawie płaskie podnóże krótkiego, rozwiniętego i bardzo łagodnego stoku nieregularnie owalnego niskiego pagórka.

³⁷ Plan stan. archeol. dla Gardny Wielkiej stanowi fragment, Rys. 10., F. Lachowicz, J. Olczak, K. Siuchniński [w:] *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na półwyspie pomorskim i pojezierzu wschodnio pomorskim*, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, 1977.

Stanowisko nr 5, nieokreślone z połowy XIIw.- XIIIw.- jak wyżej;

- stanowi rozległą, lekko wypukłą terasę, rozwiniętego i łagodnego stoku nieregularnie owalnego, wysokiego pagórka.

Stanowisko nr 6, nieokreślone z połowy XIIw.- XIIIw.- jak wyżej;

- stanowi płytką zakłębłość w środkowej części lekko wypukłej kulminacji wydłużonego, niskiego pagórka.

Dziwi mnie stanowisko archeologów w części odstąpienia od uznania za fakt istnienia grodziska w Gardnie. Według mojego przypuszczenia zaludnienie brzegu w Gardnie Wielkiej nastąpiło z chwilą otworzenia się „drogi na świat”. Łupawa już nie miała możliwości płynąć do Łebska, musiał zostać wyrwany łąd na ujście rzeki Łupawy bezpośrednio z jeziora Gardno do morza i powstał naturalny port o przesmyku w morze. (Patrz mapa z rozdz. 1.) Taka przystań to również ogromne zagrożenie od żeglarzy- kupców posiadających swoje wspaniałe łodzie wikingów, czyli Duńczyków. W XII wieku jeszcze ludzie stanowili atrakcyjny przedmiot handlu. Jeśli zaistniały na południowym brzegu jeziora osady ludzkie, to z pewnością ci nowo przybyli Prusowie musieli sobie zbudować jakieś narzędzie do obrony. Narzędziem obronnym jest również skarpa- na górze, na skarpie, mogą stać maszyny miotające strzały i kamienie. Wendowie znali świetnie konstrukcję, jaką był choćby niewielki wał ziemny ułatwiający obronę a jednak takie obwałowanie nie powstało w tym newralgicznym do obrony miejscu. Na wzgórzu kościelnym w Gardnie Wielkiej zapewne ma zastosowanie taka taktyka obronna jaką stosowali u siebie Prusowie- obrona z platformy na skarpie na brzegu jeziora. Właśnie na podstawie argumentów, które były przyjęte przez W. Witta proponuję uznać wzgórze kościelne w Gardnie Wielkiej grodziskiem "quondam castrum" bo tu usypana skarpa zastępuje przecież usypane wały obronne.

7. Kościół w Gardnie Wielkiej

7.1. Ksiądz Stanisław Kujot; *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej? (z mapą). Część pierwsza i druga*, nakładem Towarzystwa Naukowego w Toruniu, Toruń- 1903 i 1904. Fragmenty związane z kościołem w Gardnie Wielkiej:

„Zanim jedyny, jaki się przechował, dowód podamy, że stolica włocławska czy kruświcka przynajmniej za Bolesława Śmiałego istniała i na Pomorze gdańskie się rozciągała, wykazemy, że Pomorze to na pewno już chrześcijańskie było, gdy św. Otto z Bambergu Pomorze nad Odrą nawracał (r. 1124.)³⁸

³⁸ przyp. aut.: Biskup Otton III z Bambergu odbył swoją podróż misyjną w dwu przejazdach tzn. w roku 1124 i w roku 1127.

Dowodu tego dostarcza podróż misyjna biskupa. Według dokładnego opisu jej zaszedł on na wschód do Kołobrzega. Stąd udał się już tylko do Białogrodu nad Prosną (Persante), który, jak żywociarz sam zapisał, o dzień drogi od Kołobrzega leży, ale nie na wschód, tylko na południe. Dalszych grodów na wschód położonych, jak Gdańsk, Białogród nad Łebą, Gardna podle jeziora tegoż nazwiska, gdzie teraz resztki Słowińców dogorywają, Słupsk, Sławno, Otto św. już nie zwiedzał, nie był nawet w Koszalinie³⁹ pod Gołą górą, w pobliżu Kołobrzega, a jednak po tej podróży misyjnej nawrócenie całego Pomorza już było dokonane; tamtego dalszego, ku Wiśle położonego, ani wtenczas ani później nikt nie nawracał — dla tego chyba, że ono już chrześcijańskie było.

Zgadza się na to Małecki, choć w części tylko. Według niego nastąpiło nawrócenie okolicy Gdańska po r. 1112, w którym książę polski Nakło, Wyszogród i trzecią jakąś twierdzę, pewnie Świecie, na Pomorzanach zdobył.⁴⁰...

...Z tegoż r. 1280 jest wiadomość o kościele św. Piotra w Chmielnie.⁴¹ R. 1282 zachodzi kościół św. Stanisława w Gardnie,⁴² w tej części Pomorza gdańskiego, która do diecezji wrocławskiej nie należała....

... Czy fundacyi tych kościelnych w XII wieku było więcej, nie wiemy, ale wystarcza nam wiedzieć, że takowe były. Więcej wykazać możemy z XIII wieku. Idą tu najprzód kościoły św. Stanisława w czasie przed i po kanonizacyi jego wzniesione w Rumi⁴³, w Pelplinie⁴⁴, w Świeciu⁴⁵ i poza granicami archidyaconatu w Gardnie pod Słupskiem w ziemi sławskiej. R. 1282 powiada gdański książę, Mściwój II, że ojciec jego Świętopełk opatrzenie mu wyznaczył⁴⁶; niezawodnie on też był jego założycielem”.

7.2. Zygmunt Szultka; Świątynia na Rowokole i jej funkcje, Słupsk 2014. Opis związany tematycznie z kościołem w Gardnie Wielkiej.

³⁹ przyp. aut.: Koszalin w czasie podróży misyjnych Ottona III z Bambergu był niewielką osadą, wioską. W dokumencie pierwszy raz został wymieniony ponad pół wieku później, po podróżach misyjnych biskupa z Bambergu jako wieś przy Sanktuarium Maryjnym na Górze Chełmskiej (ksiądz Stanisław Kujot nazwał tę górę „pod Gołą górą”)

⁴⁰ Gallus, 111—112

⁴¹ Pommerellisches Urkundenbuch

⁴² Scriptores Rerum Prussicarum

⁴³ Pommerellisches Urkundenbuch

⁴⁴ Pommerellisches Urkundenbuch

⁴⁵ Oswald Balcer, Genealogia

⁴⁶ Pommerellisches Urkundenbuch

Jak wyżej wspomniano Mściwój II opatrzył zapisaną dziesięcinę dla kościoła w Gardnie Wielkiej w dokumencie z roku 1282. Ten dokument confirmacyjny księcia Mściwoja II wystawiony dla miejscowego proboszcza i kościoła daje głębszy wgląd w stosunki wiejskie i kościelne Gardny. Wolą księcia Mściwoja II było, aby proboszcz miejscowego kościoła pw. św. Stanisława cieszył się pełnią praw książęcych, wolnością od wszelkich ciężarów, a także sprawował sądownictwo w sprawach duchowych i świeckich, które przysługiwało słupskiemu plebanowi. Posiadał prawo do polowań na określonym terenie, do łowiska zwanego Salue oraz dziesięciny rybnej z jeziora Gardno. Książę potwierdził kościołowi dziesiątą miarę z **przystani portowej Przewłoka (Preuloca)** i z Rowów oraz dziesięciny z pięciu dalszych wsi, młyn w miejscowości Cocosca oraz dwie łąki. Hellmuth Heyden uważał nawet, że centrum życia kościelnego ziemi słupskiej w XIII wieku była Gardna, a nie Słupsk.⁴⁷ W związku z przybyciem do Słupska konwentu norbertanek książę Mściwój II 29 czerwca 1284 r. poszerzył przywileje słupskiego klasztoru przez nadanie mu prawa patronatu nad kościołem w Gardnie, o zaszytych zmianach poinformował arcybiskupa gnieźnieńskiego.⁴⁸

Nie było dziełem przypadku, że w Gardnie, a nie w Smołdzinie, prawdopodobnie w pierwszych latach drugiej połowy XIII w. wzniesiono kościół i utworzono (po parafii staromiejskiej p.w. św. Piotra w Słupsku.⁴⁹ Taka na dzień dzisiejszy jest chronologia historyka co do powstania parafii i kościoła w Gardnie.

⁴⁷ Hellmuth Heden; Kirchengeschichte Pommerns, Bd. I, II, Köln- Braunsberg 1957. S. 31

⁴⁸ Zygmunt Szultka; Świątynia na Rowokole i jej funkcje, Słupsk 2014, s. 16.

⁴⁹ Zygmunt Szultka; Świątynia na Rowokole i jej funkcje, Słupsk 2014, s. 17

z lewej strony

Ryc. 12. Kościół na skarpie
pw. Najświętszej Maryi Panny widziany od
zachodu, marzec 2021.

Widok od północno zachodniej strony.

z prawej strony

Ryc. 13. Kościół na skarpie
pw. Najświętszej Maryi Panny widziany od
południowego zachodu, marzec 2021.

8. Opis posadowienia kościoła w Gardnie Wielkiej

Kościół posadowiony jest na platformie sztucznie usypanego wzgórza. Zapewne może być, to usypanie platformy, potrzebne do umiejscowienia tam maszyn miotających kamienie i strzały zapalające okręty napastników od strony jeziora Gardno.

Ryc. 14. Kościół na wzgórzu kościelnym
pw. Najświętszej Maryi Panny, lato 2005.

Widok od południowo zachodniej strony. Neogotycka wieża zwodzi i nie pokazuje (bo wybudowana później- w XIX w.) faktycznego wieku kościoła.

9. Ślady „w języku”- zachowane relikty językowe odstające od języka kaszubskiego

Florian Ceynowa, naukowiec z Kaszub, (ur. w 1817r. koło Pucka), a właściwie jego publicystyka budzi polemiki u współczesnych. Mówi on m.in. o pewnych naleciałościach, rusycyzmach na Kaszubach.

Hilferding, naukowiec z Moskwy odbył po Kaszubach podróż naukową. Jego obecność na Kaszubach wynikała z wcześniejszej analizy opracowań naukowych autorstwa Floriana Cejnowy. Był on w 1856 roku również przez cały tydzień w Gardnie Wielkiej i Smołdzinie. Słyszał np.: u Kaszubów wyraz cerkwiszczce zamiast polskiego cmentarz....

10. Uwagi końcowe dla opisu grodzisk Smołdzina i starożytnych miejsc w Gardnie Wielkiej

Nie jest przypadkiem pokazanie w tym opracowaniu przemieszczenia się zwyczajów obrzędowych, ludowych ze starożytnych Prus do ziemi słupskiej. Powstanie w XIIw. nowej osady na skarpie nad J. Gardno może mieć miejsce po wojnie Bolesława Krzywoustego, prowadzonej na początku XIIw. Jakkolwiek jest to tylko moje spostrzeżenie faktu osadnictwa powojennego Prusów.

Nie jest ze źródeł znana data powstania kościoła w Gardnie Wielkiej. Tyle wiadomo, że ...r. 1282, 29 czerwca. Książę Mściwuj II odnawia donację swego ojca Świętopełka II dla kościoła Św. Stanisława w Gardnej (GARDNA)”... Oznacza to pewnie, że kościół powstał przed rokiem 1282. Pan Marek Ober wstępnie określa, po inspekcji dzisiaj stojącego tu kościoła, że kościół powstał w XIVw. Zatem musiał być w Gardnie Wielkiej wcześniejszy kościół. Może drewniany? W jakim stał miejscu? Ze swej strony mogę tylko obiecać, że podejmę starania aby znaleźć racjonalną odpowiedź na te pytania.

Brak obwałowań w miejscu domniemanego grodziska w Gardnie Wielkiej, tłumacząc dzisiaj nie stosowaniem takich konstrukcji przez ludność pruską (patrz Gall Anonim: „nie oblegał grodów ani miast, bo ich tam nie ma, gdyż kraj ten jest broniony przyrodzonymi warunkami i naturalnym położeniem na wyspach wśród jezior i bagien”,...

Wendowie, którzy zajmowali licznie całą najbliższą okolicę posiadali do obrony grodziska: Równo, Damno, Żoruchowo, o dużej powierzchni, pochodzące jeszcze z kultury łużyckiej i te nowo wybudowane: Smołdzino (na Rowokole), Rumsko, Siodłonie (w jednym z grodzisk

w Siodłoniu też znaleziono ułamek naczynia pochodzącego z kultury łużyckiej, są tam grodziska wyżynne).

Archeolodzy na wzgórzu kościelnym w Gardnie Wielkiej odkryli jedynie nowożytne groby. Gdzie zatem jest cmentarzysko z XIIw. Dlaczego w Gardnie Małej są aż dwa cmentarze, nie licząc cmentarza w Gardnie Wielkiej (na rozstaju dróg).

Literatura

- 1 Borzyszkowski Józef- pod red. Chrześcijaństwo na Pomorzu w X-XX wieku. Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku oraz Instytut Kaszubski w Gdańsku. Gdańsk-Słupsk 2001.
- 2 Brückner Aleksander Mitologia słowiańska i polska. Warszawa 1980.
- 3 Brückner A. Starożytna Litwa, Ludy i Bogi, Szkice historyczne i mitologiczne Olsztyn 1984.
- 4 Buczek Karol Pierwsze biskupstwa polskie. Kraków 1995.
- 5 Buske N. Die Marienkapellen auf dem Gollen, dem Revekol und dem Heiligen Berg bei Pollnow. Ein Beitrage zur Geschichte der Wallfahrtsorte in Pommern „Baltische Studien” N. F. Hamburg 1970.
- 6 Czarnik Andrzej Gardna Wielka. Słupsk 2001.
- 7 Filipowiak W. Słowiańskie miejsca kultowe Pomorza Zachodniego w świetle badań archeologiczno- toponomastycznych. „Przegląd Zachodniopomorski” nr 5, Szczecin 1967.
- 8 Gall Anonim Kronika Polska Ossolineum, 2003.
- 9 Ibrahim ibn Jakub (Kowalski Tadeusz) RELACJA IBRĀHĪMA IBN JA’KŪBA Z PODRÓŻY DO KRAJÓW SŁOWIAŃSKICH W PRZEKAZIE AL.- BEKRĪEGO
- 10 Kamiński Roman, Uciechowska-Gawron Anna Badania ratownicze na Górze Rowokół w 1996r. Materiały Zachodnio Pomorskie, t. 45: 1999 s. 403-454.
- 11 Kowalenko Władysław Slavia Maritima. Łódzie u Słowian Wczesnośredniowiecznych. Gdynia 1969.

- 12 Kuczkowski Andrzej Stan i potrzeby badań nad Górą Chełmską (Krzyżanką) koło Koszalina Koszalińskie Zeszyty Muzealne T. 24, 2004.
- 13 Kujot Stanisław (ksiądz pleban w Grzybnie, poczta Unisław) Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej? (z mapą). Część pierwsza. Toruń- 1903.
- 14 Lachowicz F., Olczak J., Siuchniński K. Osadnictwo wczesnośredniowieczne na Pojezierzu Wschodniopomorskim. Wybrane obszary próbne. Katalog, Poznań, s. 141-146. Poznań 1977.
- 15 Lienau Otto Die Bootsfunde von Danzig- Ohra aus der Wikingerzeit. Danzig 1934.
- 16 Malinowski Tadeusz Zur Geschichte des Revecol (Rowokół), des heiligen Berges in Hinterpommern. „Baltische Studien” N. F. Hamburg 1988.
- 17 Malinowski Tadeusz O kulturze pomorskiej. Über die pommersche Kultur. Słupsk 1985.
- 18 Ober Marek Katalog architektury średniowiecznych kościołów wiejskich Pomorza Zachodniego (maszynopis). Szczecin 1992.
- 19 Olczak Jerzy i Siuchniński Kazimierz Sprawozdanie z badań weryfikacyjnych grodzisk przeprowadzonych na terenie powiatu słupskiego. Kosz. Zesz. Muz., t. 2, 1972.
- 20 Red. Rębkowski Marian i Biermann Felix Klasztor premonstratensów w Białobokach. Archeologia i historia. Szczecin 2015.
- 21 Strzelczyk Jerzy Mieszko Pierwszy. Poznań 1992.
- 22 Szultka Zygmunt Studia nad rodowodem i językiem Kaszubów. Gdańsk 1992.

- 23 Szultka Zygmunt Świątynia na Rowokole i jej funkcje. Słupsk 2014.
- 24 Widajewicz Józef Studia nad relacją o Słowianach Ibrahima ibn Jakuba. Kraków 1946.
- 25 Wikarjak Jan- przetłumaczył, wstęp i komentarz opracował G. Labuda Pomorze zachodnie w żywotach Ottona. Warszawa 1979.
- 26 Witt Walter Der Revecol und seine Umgebung in vor= und Stolp in Pommern. frühgeschichtlicher Zeit.
- 27 Witt Walter Urgeschichte des Stadt= und Landkreises Stolp. Stolp 1934.
- 28 Witt Walter Die Burgwälle des Stolper Landes. Stolp 1934.